

Ваганова Ірина Михайлівна кандидат юридичних наук, доцент, м. Харків, 0675742985, e-mail: Irisha_dn@i.ua, <https://orcid.org/0009-0006-2373-1860>

ПРАВОВІ ОСНОВИ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ДОГОВОРУ ТА ЙОГО МЕЖ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню принципу свободи договору як фундаментальної засади сучасного цивільного права та основи функціонування ринкової економіки. Автор аналізує генезис цього принципу, починаючи від норм природного права та римської стипуляції, закінчуючи його трансформацією в позитивне право України. У роботі підкреслено, що свобода договору є не лише правовим механізмом, а й важливим демократичним проявом, що базується на автономії волі особистості.

Особлива увага приділяється понятійному апарату та внутрішньому змісту категорії «свобода договору». На основі аналізу доктринальних підходів та судової практики, зокрема рішень Верховного Суду, автор виокремлює ключові складові цього принципу: право на вільний вибір контрагента, можливість укладання непойменованих та змішаних договорів, самостійне визначення умов та способів забезпечення зобов'язань. Доведено, що свідоме та вільне волевиявлення є головною юридичною силою угоди, а будь-які «вади волі» (обман, насильство, недієздатність) є підставою для визнання правочину недійсним.

Окремий блок дослідження присвячений межам договірної свободи. Автор аргументує, що свобода договору не може бути абсолютною і має обмеження, обумовлені необхідністю захисту публічних інтересів та прав «слабкої» сторони (споживача). У статті класифіковано основні групи обмежень: імперативність укладення (публічні договори), суб'єктні обмеження (ліцензування) та обмеження автономії волі у договорах приєднання.

Зазначено, що сучасне законодавство України гармонізоване з європейськими стандартами, забезпечуючи баланс між приватною автономією та державним регулюванням. Свобода договору розглядається як динамічний інститут, що дозволяє суб'єктам діяти за принципом «дозволено все, що не заборонено законом», за умови дотримання засад справедливості, добросовісності та розумності.

Ключові слова: договір, угода, свобода договору, обмеження свободи договору, принцип свободи договору.

Vahanova Iryna Mykhailivna Candidate of Law, Associate Professor, Kharkiv, 0675742985, e-mail: Irisha_dn@i.ua, <https://orcid.org/0009-0006-2373-1860>

LEGAL BASIS OF THE PRINCIPLE OF FREEDOM OF CONTRACT AND ITS LIMITS

Abstract. The article is devoted to a comprehensive study of the principle of freedom of contract as a fundamental principle of modern civil law and the basis of the functioning of a market economy. The author analyzes the genesis of this principle, starting from the norms of natural law and Roman stipulation, ending with its transformation into the positive law of Ukraine. The work emphasizes that freedom of contract is not only a legal mechanism, but also an important democratic manifestation based on the autonomy of individual will.

Special attention is paid to the conceptual apparatus and internal content of the category of “freedom of contract”. Based on the analysis of doctrinal approaches and judicial practice, in particular the decisions of the Supreme Court, the author identifies the key components of this principle: the right to free choice of counterparty, the possibility of concluding unnamed and mixed contracts, independent determination of the conditions and methods of securing obligations. It is proven that conscious and free will is the main legal force of the agreement, and any “defects of will” (deception, violence, incapacity) are grounds for declaring the transaction invalid.

A separate block of the study is devoted to the limits of contractual freedom. The author argues that freedom of contract cannot be absolute and has limitations due to the need to protect public interests and the rights of the “weak” party (consumer). The article classifies the main groups of restrictions: imperativeness of conclusion (public contracts), subjective restrictions (licensing) and restrictions on the autonomy of will in accession agreements.

It is noted that modern Ukrainian legislation is harmonized with European standards, ensuring a balance between private autonomy and state regulation. Freedom of contract is considered as a dynamic institution that allows subjects to act according to the principle of “everything is permitted that is not prohibited by law”, provided that the principles of justice, good faith and reasonableness are observed.

Keywords: contract, agreement, freedom of contract, restrictions on freedom of contract, principle of freedom of contract.

Постановка проблеми. В результаті бурхливого зростання і висхідного тренду у розвитку ринкових відносин механізми товарно-грошового обороту проникли практично у всі сфери діяльності. Масштаби цих процесів настільки широкі, що, незважаючи на перехід до їх цифровізації та автоматизації, навіть технічно неможливо поширити норми національного права на всі види відносин, що виникають між суб'єктами. Свобода договору, по суті, є фундаментом побудови будь-якої держави з економікою, побудованою на ринкових взаєминах.

Першоджерелом принципу свободи договору можна з упевненістю розглядати природне право, оскільки воно невід'ємно пов'язане із загальними поняттями та нормами моральності та моралі, з яких природне право з часом трансформується у позитивне право. Розглядаючи основні тези принципу свободи укладання договору нескладно провести паралелі до правових норм, сформульованих ще до нашої ери. Найбільш яскравим прикладом є широко відома стипуляція (*stipulatio*), що виникла в Римському праві як приклад усної

домовленості для людей, що фіксувала практично будь-яке зобов'язання. Незважаючи на усну форму, в ній були аспекти вільного волевиявлення сторін і ухилення від виконання цього зобов'язання було неприйнятним і каралося відповідно до законів того часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальні засади функціонування договорів та межі їхньої свободи стали об'єктом уваги відомих українських правників, серед яких В. І. Борисова, Т. В. Боднар, О. А. Беляневич, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, М. В. Менджул та І. В. Спасибо-Фатєєва. Проте динаміка сучасних правовідносин зумовлює необхідність глибшого аналізу кореляції між сутністю договору та його свободою, оскільки це питання наразі не отримало вичерпної відповіді в юридичній літературі.

Мета статті – визначити правові основи принципу свободи договору та його меж.

Виклад основного матеріалу. Якщо звернутися до історії України, то низка вчених істориків і правознавців схилиються до загального висновку, що базується на твердженні, що свобода договору (використовуючи це словосполучення у сенсі свободи його укладання) спочатку була присутня більшою чи меншою мірою у зобов'язальному праві протягом усіх етапів його еволюції. Як і в більшості європейських країн історичний розвиток договірних взаємовідносин заснований на принципах свободи та волі незалежно від того, чи посилялися правознавці та законодавці на ці принципи при створенні правових норм. Свободу договору є найважливішим демократичним проявом нашої держави. На думку ряду дослідників вітчизняне зобов'язальне право у своєму еволюційному розвитку характеризувалося невизначеністю форм цивільно-правових відносин та окремих зобов'язань сторін відносин, що й виявилось у процесі реалізації принципу свободи договору. Чим обмеженіша сфера цивільної свободи і чим менший розвиток отримує необхідність в обороті цінностей, тим менш розвинені ті сфери правовідносин, в яких переважає приватне розпорядження, приватна угода. Тому й у нашому побуті не можна шукати жодного значного розвитку відносин, заснованих на угоді, ні розвинених і складних формацій цивільного обороту, що виникають на вищих щаблях народної культури. Більшість цивілістів були єдині у твердженні, що принцип свободи укладання договору є невід'ємною складовою не тільки зобов'язального, а й усього цивільного права. Українською правовою [1] доктриною принцип свободи договору визнається одним з центральних принципів у системі принципів договірного права, оскільки, як і будь-який правочин, договір є вольовим актом. Проте, як зауважує Р. Ханік-Посполітак, цьому вольовому акту притаманні специфічні особливості. Договір являє собою не розрізнені вольові дії двох або більше осіб, а спільне (єдине, узгоджене) волевиявлення. Для цього, щоб його сформулювати та закріпити в договорі, волевиявлення повинно бути вільним від зовнішніх впливів. Загальновизнаним засобом досягнення зазначеної мети є свобода договору [1, с. 128]. А.В. Луць під свободою договору розуміє «свободу по укладенню договору, свободу у виборі контрагента, свободу

визначення умов і форми договорів, право укласти і такі договори, що не передбаченні законом, але йому не суперечні, свободу по встановленню способу забезпечення зобов'язання, свободу волевиявлення по зміні, розірванню, продовженню дії договору, визначенні видів відповідальності сторін договору» [2, с. 54]. В. О. Горєв говорить про те, що «свобода договору існує як на етапі укладення договору (під час переговорів щодо укладення договорів, виборі контр агентів, виду та форми договору, встановлення його умов), так і на етапі виконання договору (свобода дій по зміні та розірванню договору)» [3, с. 37].

Понятійний апарат категорії «свобода договору» не сформульовано у цивільному законодавстві. За основу береться той факт, що в момент ухвалення рішення, людина обирає якусь одну можливість із ряду наявних на власний розсуд. Незважаючи на це, рішення про вибір конкретної можливості є об'єктивно обумовленим рядом деяких факторів: об'єктивними умовами провадження діяльності індивідуума, системою наявних на момент прийняття рішення індивідуальних потреб та життєвих цілей особистості, вимогами соціальних умов та тих обставин, у яких вона перебуває. Рішення без урахування на особистість цих чинників можна оцінити як імпульсивні, необдумані, отже і неконтрольовані волею. Тому відсутність волевиявлення на вчинення правочину, зокрема, у випадках участі в правочині особи, визнаної недієздатною внаслідок психічного розладу, особи, яка не здатна усвідомлювати наслідки та значення своїх дій або керувати ними, або особи, яка діяла під впливом обману, загрози насильства або внаслідок збігу тяжких життєвих обставин тягне за собою недійсність правочину. Саме в цьому сенсі усвідомлене волевиявлення є основною силою угоди, і вади волевиявлення призводять до їх недійсності. Недійсність правочину тотожна негативній правовій оцінці правового сенсу, що визначає волевиявлення та відрізняє правочин від інших юридичних фактів. Захисним механізмом від недобросовісних суб'єктів цивільного обороту є інститут недійсних правочинів, що гарантує захист інтересів насамперед приватних осіб.

Але виникають і інші ситуації, коли воля на реалізацію правочину була, але при своєму виявленні та оцінному сприйнятті її іншою особою вона була певним чином спотворена. У таких обставинах загроза виникає не лише інтересам того, хто є виявником волі, а й інтересам іншої особи, учасника правочину, а значить під вплив потрапляє цивільний обіг в цілому, тому що об'єктивно неможливо віддати беззастережну перевагу одній стороні правочину на шкоду інтересам іншої сторони. У таких випадках сторонам доцільно залучити до вирішення конфлікту інтересів інститут тлумачення договору.

Виходячи з ч.1 ст. 626 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [4]. Такий правовий акт як договір – це різновид угод, що найчастіше зустрічається, що безумовно означає, що, як і будь-яка угода, є актом волевиявлення, який формулює єдину для всіх сторін договору волю. Найважливішою умовою

оформлення у вигляді договору та цієї волі є її свобода від будь-якого зовнішнього впливу. Так, принцип свободи договору, хоч і не сформульований напряду в Конституції України, непрямо впливає з її загальних засад, а саме з гарантування прав і свобод людини, рівності перед законом (Ст. 24) [5]. Принцип свободи договору будучи одним із основних принципів цивільного права визнаний одним із найбільш чітких проявів ідеї загального правової рівності індивідумів, за рахунок того, що нерозривно пов'язаний із визначенням свободи договору як приватною ознакою свободи особистості як такої. Фундаментом принципу свободи договору є право на власний розсуд приймати рішення про те, на яких умовах і в якій формі укладати договори, а також право вільно обирати прийнятні для всіх учасників угоди умови. Поняття свободи договору отримало своє тлумачення й застосування у практиці Верховного Суду. У своєму рішенні від 1 липня 2020 року (пункт 71) суд відзначив принцип свободи договору, який дозволяє особі, користуючись правом на свободу договору (правом укладення договору), здійснювати будь-які законні дії з метою створення, зміни або припинення цивільних прав і обов'язків. Верховний Суд підкреслив, що для законності таких дій необов'язково мати вказівку у законі, достатньо лише того, щоб такі дії не були забороненими [6, с.175].

Прояв ознак незалежної волі та свободи договору можна побачити у досить широкому переліку наданих прав:

1. Право на особистий розсуд приймати рішення про набрання договору або відмову від нього і, в більшості випадків (виключні ситуації будуть розглянуті далі), обмеження можливості змусити другу сторону укласти договір.
2. Право вільно обирати підстави та мети укладання договору.
3. Надання учасникам договору великого спектра варіантів щодо визначення його умов.
4. Право вільно обирати другу сторону для укладання договору
5. Право брати участь у укладанні як передбачених ЦК, і непоміновані у ньому договори.
6. Право вибирати вид договору та можливість укласти змішаний договір.
7. Право учасників правочину самостійно вирішувати, який варіант забезпечення виконання договору є найбільш прийнятним для них (завдаток, утримання, порука, застава тощо).
8. Право вибрати підстави, у яких можливе припинення дії договору чи зміна його умов і які з нього зобов'язань.

Свобода договору передбачає право сторін договору, гарантоване ст. 639 ЦК України вибрати його форму, а також надає можливість учасникам у будь-який час на свій розсуд та взаємну згоду розірвати договір або внести до нього зміни відповідно до ст. 546 ЦК України право сторін за взаємною угодою обирати спосіб забезпечення виконання зобов'язань та інші.

Безперечно, не можна зводити свободу договору абсолютний ступінь: свобода допустима в певних межах. Необмеженість свободи договору могла

бути припустимою в умовах, коли всі норми договірної права в повному обсязі відповідали виключно принципу диспозитивності. Свобода договору рівнозначна свободі особи, яка має, при цьому вона повинна бути обмежена законом, що встановлює певні межі для її реалізації. Розвиваючи цю думку, можна говорити про те, що свобода договору реалізується в парадигмі того, що дозволено все, що не суперечить нормам закону і не є забороненим ним: разом із диспозитивними нормами права законом визначено імперативні норми, які не можуть бути проігноровані учасниками. Імперативні норми у зазначеному контексті поділяються на заборонні та обов'язкові до виконання.

У правових системах переважної більшості країн передбачено певні механізми реалізації обмежень свободи договору. Суть цих обмежень є не що інше як здійснення втручання з боку держави в автономію волевиявлення сторін. Найчастіше це відбувається як наслідок формування економіки, що ґрунтуються на законах вільного ринку, а точніше тих умов, які призводять до економічної нерівності учасників угоди: цивільне законодавство гарантує рівність учасників майнових відносин, але не забезпечує гарантії економічної рівності. Аналізуючи підходи, реалізовані в частині обмеження свободи договору, можна об'єднати їх у три основні групи:

1. Обмеження, пов'язані з можливістю приймати рішення про укладання або відмову від укладання договору (до цієї групи входять обмеження, спрямовані на можливість вибору сторони угоди).

2. Обмеження, пов'язані з можливістю вибору виду договору, що укладається (до цієї групи зараховані обмеження вступати в непомінований або змішаний договір)

3. Обмеження, пов'язані з вибором умов угоди, заснованих на розсуд сторін

Як приклад до вищесказаного, можна розглянути ст. 633 ЦК України, яка зобов'язує укласти публічний договір і гарантує право сторони, що несе тягар зобов'язань, звернутися до суду з позовом про примушення до участі в правочині, а також 1066 ЦК України, який зобов'язує банк укласти договір банківського рахунку з особою, яка звернулася до банку з метою відкриття рахунку на умовах, які були оголошені банком. Крім цього, обмеження свободи договору можна побачити в нормах ЦК України, які встановлюють переважне право на укладення договору за певних обставин. Принцип свободи договору за своєю суттю є базовим принципом приватного права, і формує основне початок для організації та реалізації сучасних ринкових механізмів, їх обмеження допустимі тільки у виняткових випадках, які спричиняють необхідність захисту інтересів та економічних очікувань третіх осіб, споживачів, споживачів загалом. Як приклад такого виняткового випадку обмеження свободи укладання договору можна розглянути виявлену мету угоди, спрямовану на заподіяння шкоди боржникам або їхнім кредиторам.

Висновки. Таким чином, свобода договору виступає фундаментом договірних взаємин, надаючи сторонам право самостійно обирати модель договору та формувати сукупність його умов. Водночас це право не є

абсолютним: існують законодавчо закріплені обмеження, що базуються на засадах пропорційності, справедливості та суспільної значущості.

У цивілістиці виокремлюють три ключові ситуації, коли принцип свободи договору зазнає обмежень:

1. Імперативність укладення: випадки, коли закон зобов'язує сторону підписати договір (наприклад, публічні договори, виконання попередніх зобов'язань або державні замовлення).

2. Суб'єктні обмеження: заборона на укладення певних правочинів для осіб, що не мають відповідного юридичного статусу чи ліцензії (банківські внески, страхування, факторинг тощо). Порухення цієї вимоги призводить до недійсності договору.

3. Обмеження автономії волі у визначенні умов: ситуації, де одна зі сторін фактично позбавлена впливу на зміст документа (договори приєднання, типові договори або договори на користь третіх осіб).

Як зазначає М. Менджул, українська правова модель гармонізована з європейськими стандартами. Вона поєднує максимальну диспозитивність із точковим впровадженням обмежень, спрямованих на захист «слабкої» сторони (споживача) та дотримання балансу між приватними й державними інтересами [7, с. 117].

Отже, свобода договору виступає фундаментом і засадничим принципом договірної права, що наділяє сторони правом самостійно обирати модель договору, а також формувати його зміст, визначаючи як істотні, так і додаткові умови.

Водночас це право не є абсолютним: існують законодавчо встановлені межі договірної свободи. Такі обмеження вважаються легітимними лише тоді, коли вони є пропорційними, справедливими та мають на меті захист суспільних інтересів.

Література:

1. Ханик-Посполітак Р. Ю. Принцип свободи договору в Європейському праві. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2006. Т. 53. С. 128–130.
2. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2001. 166 с.
3. Горєв В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2007. 203 с.
4. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 18.12.2025).
5. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 18.12.2025).
6. Стільник І. В. Принцип свободи договору та його обмеження: дихотомія понять. Аналітично-порівняльне правознавство. 2024. № 3. С. 173–176.
7. Менджул М. В. Свобода договору та її межі: відповідність цивільного законодавства України європейським підходам. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. № 69. С. 114–117.

References:

1. Khanyk-Pospolitak, R. Yu. (2006). Pryntsyp svobody dohovoru v Yevropeiskomu pravi [The principle of freedom of contract in European law]. Naukovi zapysky NaUKMA: Yurydychni nauky, 53, 128–130.
2. Luts, A. V. (2001). Svoboda dohovoru v tsyvilnomu pravi Ukrainy [Freedom of contract in the civil law of Ukraine] (Doctoral dissertation, Lviv).
3. Horiev, V. O. (2007). Svoboda dohovoru yak zahalna zasada tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy [Freedom of contract as a general principle of civil legislation of Ukraine] (Doctoral dissertation, Kharkiv).
4. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy [Civil Code of Ukraine], Law of Ukraine No. 435-IV (2003). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
5. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine], Law of Ukraine No. 254k/96-VR (1996). <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-Bp>
6. Stilnyk, I. V. (2024). Pryntsyp svobody dohovoru ta yoho obmezhennia: dykhotomiia poniat [The principle of freedom of contract and its limitations: dichotomy of concepts]. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo, (3), 173–176.
7. Mendzhul, M. V. (2022). Svoboda dohovoru ta yii mezhi: vidpovidnist tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy yevropeiskym pidkhodam [Freedom of contract and its limits: compliance of the civil legislation of Ukraine with European approaches]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu. Serii Pravo, (69), 114–117.